

В. В. Станіславський
(Київ)

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І КРИМСЬКЕ ХАНСТВО: ПО ДВІ СТОРОНИ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ

В кінці XV ст. й аж до схилю XVIII ст. великий кордон проходив по території України, розділяючи Схід і Захід — різні політичні, економічні та культурні світи, зокрема Запорозьку Січ і Кримське ханство. Але це не був кордон у сучасному розумінні, а швидше — територія над якою протягом певного періоду домінувала та чи інша сторона, залежно від політичної ситуації. Попередній огляд проблеми зроблений українським істориком Я. Р. Дашкевичем свідчить, що Великий кордон на Україні не був непроникним, не служив непереборною перешкодою для утворення військово-політичних союзів, міграцій населення, економічних контактів та культурних взаємовпливів. Документальні джерела, що відносяться до Запорозької Січі і Кримського ханства кінця XVII — початку XVIII ст. дають змогу проаналізувати політичні відносини, що склались між запорожцями і татарами.

Російська держава в кінці XVII ст. продовжувала проводити планомірну агресивну політику по відношенню до Криму. Вона

стала членом Священної ліги-союзу європейських держав, основною метою якого була боротьба з Турецькою імперією. В 1686 р. розпочалась і до кінця століття тривала російсько-турецька війна. Уряд Лівобережної Гетьманщини, очолюваний Іваном Мазепою, слухняно проводив політику підтримки російського наступу на Крим. Разом з тим, частина старшини знаходилась в опозиції до гетьмана і шукала шляхи для співробітництва з кримсько-татарською верхівкою. Яскравим проявом опозиційного руху проти офіційної політичної лінії став виступ старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Іваненка (Петрика), інспірований частиною прокримсько настроєної старшини.

Свою особливу політику по відношенню до ханства проводила Запорозька Січ. Джерела дозволяють виділити дві основні тенденції, що проявились у політичних відносинах запорожців і татар у кінці XVII ст.

Перша: Запорожці охоче підтримували боротьбу об'єднаних російсько-українських військових сил з татарами. Мотиви, якими вони керувались, очевидно, були різними. Так, козаки вважали боротьбу з мусульманами своїм священним обов'язком, чітко усвідомлюючи особливе становище Запорожжя як переднього рубежу християнського світу. Запорозькі козаки робили походи на територію Кримського ханства і Туреччини, давати цінну інформацію про політичні події в сусідніх державах, плани ворога, визволяли полонених. Разом з тим, тривале сусідство з татарами, багато в чому подібні умови життя сприяли тому, що частина запорожців почала дивитись на війну як на вигідний промисел. Кожний вдалий військовий похід забезпечував його учасникам багату здобич, захоплену під час пограбування місцевого населення, та ясир, який можна було вигідно продати. Крім того, Запорозька Січ формально вважалась військовою організацією, яка знаходилась на службі у російського царя і за свої воєнні акції отримувала платню.

Друга: Російсько-турецька війна ділиться на ряд етапів з різною активністю бойових дій. Характерно, що найбільшу допомогу в боротьбі з турками і татарами запорожці надавали об'єднаним російсько-українським військам саме під час проведення широкомасштабних бойових операцій. Січовики небезпідставно вважали, що у них замало сил для проведення великих самостійних походів проти ворога. Коли ж з якихось причин воєнні дії не проводились, серед низового козацтва, з

однієї сторони, виникали прояви невдоволення пасивною політикою Москви і Батурина, а з другої — посилюються позиції тієї частини запорожців, що була схильна до союзу з ханством проти Російської держави і Лівобережної Гетьманщини.

Юридично, згідно з 7-м пунктом Коломацьких статей, запорожцям заборонялось підтримувати мирні взаємовідносини з татарами, наказувалось слідкувати, щоб ніхто з мешканців українських міст не налагоджував з ворогом економічних контактів. Але, фактично, такі зв'язки були постійними. Більше того, обставини примушували гетьманський та царський уряди визнавати необхідність тимчасових мирних взаємовідносин Запорозької Січі та Кримського ханства. В таких випадках обов'язково обумовлювались економічне спрямування і строки перемир'я. Ініціатива проведення мирних переговорів не була односторонньою і в одних випадках виходила від запорожців, а в інших — від татар. Заключаючи перемир'я з економічною метою, для безпечного проведення своїх рибних, мисливських та соляних промислів, козаки самі відносились до нього, як до тимчасового явища. Але частота та подібність мирних періодів дозволяє висловити припущення, що існував відпрацьований механізм взаємовідносин, який приводився і дію в періоди відносного затишшя боротьби християн з мусульманами на тому відрізку Великого кордону, що розділяв Запорозьку Січ і Кримське ханство.

Ситуація докорінно змінюється з початком XVIII ст. Карловицьке перемир'я та Константинопольський мирний договір стали рубежем в політичних відносинах запорожців з татарами. З цього часу Січі заборонялось організовувати військові походи на ворога. Так само мусило поступати і Кримське ханство, яке до цього часу було неохідне Туреччині для організації боротьби з Україною та Росією. Тепер воно фактично залишилось, як справедливо відзначив російський історик В. Д. Смірнов, наодинці з своїми проблемами. Виходячи з ситуації, запорожці і татари значно активізували свої політичні контакти.

Надзвичайно велике обурення серед козацтва викликала побудова на території «запорозьких вольностей» російських фортець: Новобогородицької (1688 р.), Новосергієвської (1689 р.) та Кам'яного Затону в 1700 р. Як вважали запорожці, зведення цих укріплень поставило їх під постійний контроль Москви та Батурина, створило реальну загрозу існуванню Січі. Ще більшу тривогу за своє майбутнє почали відчувати татари, які розуміли, що небезпека для ханства зі сторони Росії наростає.

Опір зі сторони козаків і татар викликали також спроби чіткого розмежування Російської держави та Туреччини, які робились на протязі 1702—1705 рр. і фактично закінчились невдачею, хоч в жовтні 1705 р. і була підписана російсько-турецька угода про кордон.

Керівні кола Запорозької Січі і Кримського ханства усвідомлювали, що коли не буде кардинальної зміни політичної ситуації, то новий наступ з боку Росії на татар, а потім на запорожців — це лише справа часу. Є підстави стверджувати, що численні прикордонні конфлікти початку XVIII ст. мали на меті не лише взаємний грабіж, пояснювались не тільки традиційною ворожнечою, але в ряді випадків були спрямовані на те, щоб спровокувати великий збройний конфлікт росіян з турками. Кримсько-татарська верхівка самими різноманітними методами старалась переконати турецькі керівні кола в необхідності збройного виступу проти Росії. Але поки що порушувати мирні угоди як для російської так і для турецької сторони було не вигідно. Турецький уряд не дозволив кримському хану прийти на допомогу об'єднаним шведсько-українським військам і під Полтавою в 1709 р., коли було втрачено сприятливий момент для послаблення Росії.

Як бачимо, ідея політичного союзу запорожців і татар, що існувала в кінці XVII ст., на початку XVIII ст. стає особливо актуальною. Більше того, розроблялись плани спільного виступу проти Російської держави, укладались попередні мирні домовленості. Отже, під тиском зовнішньополітичних обставин, основні тенденції взаємовідносин між Запорозькою Січчю та Кримським ханством після завершення російсько-турецької війни 1686—1700 рр., зазнають значних змін. По-перше, припиняються агресивні походи, поступаючись незначним сутичкам на кордоні. По-друге, між запорожцями та татарами встановлюються постійні дипломатичні відносини, які час від часу закінчувались угодами про взаємодопомогу в спільному збройному виступі проти Росії.

Таким чином, аналіз розвитку подій на відрізку Великого кордону, що розділяв в кінці XVII—на початку XVIII ст. Запорозьку Січ та Кримське ханство, показує, що основним змістом відносин між двома сусідами була боротьба, яка продовжує поступово затухати. Частими стають періоди мирних взаємовідносин, які періодично закінчуються утворенням військово-політичних союзів.